

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ ORDUNUN TƏŞKİLİ VƏ FƏALİYYƏTİ

İlham Abbasov,
AR ƏN Ədliyyə Akademiyasının
baş müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə
doktoru, baş ədliyyə müşaviri, pro-
kurorluğun fəxri işçisi.

*Bu məqalədə müəllif tərəfindən
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə
milli ordunun təşkili və fəaliyyəti ilə
bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir.*

Əsas sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Milli Ordu, təşkili və fəaliyyəti, hərbi səfərbərlik.

Azərbaycan Milli İslam Şurası 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında «İstiqlal bəyannaməsi» qəbul etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının birinci Müvəqqəti Hökumətinin tərkibini təsdiq edir.

Həmin qərara əsasən Fətəli Xan Xoyski Nazirlər Şurasının Sədri və Daxili İşlər Naziri təsdiq edilir.

Elə həmin qərarla Xosrov Paşa bəy Sultanov Hərbi Nazir təsdiq edilir. Lakin Xosrov Paşa bəy Sultanov birinci Müvəqqəti Hökumətdə Hərbi Nazir vəzifəsinə təsdiq olunmasına baxmayaraq, o zaman Azərbaycan Milli Ordusunu yaratmaq mümkün olmur. Ona görə ki, ilk

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası kabineti müvəqqəti olmaqla, mühacirətdə – Tiflis şəhərində yaradılmışdır. Lakin Bakıda bolşevik Rusiyasının göndərdiyi daşnak S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırımına həyata keçirildiyinə görə bu hökumət Bakıya gələ bilməmiş, yalnız 16 iyun 1918-ci ildə Gəncə şəhərinə gəlmiş və burada fəaliyyətə başlamışdır.

Hələ bundan əvvəl 4 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkiyə ilə «Dostluq və əməkdaşlıq haqqında Müqavilə» imzalamışdır. Müqavilənin IV maddəsinə əsasən Azərbaycan Hökumətinə ölkədə qayda-qanunu və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün, lazım gələrsə, hərbi güclə kömək etməyi öhdəsinə götürmüşdür [1, səh.16].

Məlum olduğu kimi, Çar Rusiyası dövründə azərbaycanlılar, ümumiyyətlə müsəlmanlar ordu sıralarına çağrılmırdılar. Doğrudur, Çar Rusiyası dövründə ayrı-ayrı azərbaycanlılar, əsasən varlı sinfin nümayəndələri, bəy nəslindən olanlar, tək-tək hallarda isə xüsusi istedadı olan azərbaycanlılar hərbi məktəbləri bitirən zabit kimi Çar Rusiyası ordusunda xidmət edir, hətta onlardan general rütbəsinə yüksələnlər də vardı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti Hökuməti 11 iyul 1918-ci ildə «1894-1899-cu illərdə anadan olmuş Məhəmməd dininə sitayiş edənlərin (azər-

baycanlıların-İ.A.) ordu sıralarına çağırılması haqda Qərar» qəbul etmişdi. Qərarın birinci bəndinə əsasən 1894, 1895, 1896, 1897, 1898 və 1899-cu illərdə anadan olmuş (19-24 yaşlılar) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Məhəmməd dininə sityiş edən (müsəlman əhalisinin-İ.A.) bütün vətəndaşlar Azərbaycan ordusu sıralarına çağırılmışdılar.

Həmin qərarın 2-ci bəndində hərbiyə çağırılmış şəxslər üçün müddətin və xidmət yerinin müəyyən edilməsi hərbi qurumlara həvalə edilmişdir. Həmçinin Qərarın 3-cü bəndində hərbi xidmətdən yayılanlar müharibə vəziyyəti haqqında qanunların bütün şiddəti ilə cəzalandırılması nəzərdə tutulmuşdu [1, səh.21].

Hələ bundan əvvəl isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə «Müsəlman korpusu»nun «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırmaq qərarı alınmışdı. Bu ilk müntəzəm Hərbi hissə - Əlahiddə azərbaycanlı korpusu idi. Təsadüfi deyildir ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri günü haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 1998-ci il tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə «Əlahiddə Azərbaycan korpusu»nun təşkil olunduğunu əsas götürərək hər ilin 26 iyunun Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrin yaranması günü kimi qeyd etmək qərara alınmışdır [2, səh.1].

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: «Çar Rusiyasının ordusunda azər-

baycanlılar, müsəlmanlar xidmət etmədikləri halda Azərbaycan oğulları rus ordusunun yüksək səviyyəli hərbi məktəblərini bitirib, döyüşlərdə böyük peşəkarlıq, qəhrəmanlıq nümunələri göstərüb, general rütbələri alıb, yüksək ordenlərlə təltif ediləblərsə, bunlar Azərbaycan xalqının, oğullarının nəyə qadir olduğunu göstərir. Bunlar tariximizin sovet dövründə unudulmuş səhifələrdir, faktlardır. Ancaq biz bu gün tariximizi bərpa edərkən bunların hamısını öyrənməliyəm və xalqımız bunu bilməlidir» [3, səh.83].

Həmçinin, ümummilli lider Heydər Əliyev bu haqda demişdir: «Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu, tam əsaslıdır, məqsəduyğun, qanunauyğundur. Çünki 80 il bundan öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin-ölkəmizin müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlarından biri Azərbaycanın Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri, ordusu günü elan etmişik» [3, səh.81].

Yeni yaranmış Əlahiddə azərbaycan korpusunda hərbi nizam-intizamı və döyüş qabiliyyətini möhkəmlətdirmək məqsədi ilə Nazirlər Şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli daha bir qərarı ilə Azərbaycan korpusunun komandiri yanında diviziya rəisi (komandiri - İ.A) hüququnda xüsusi tapşırıqlar üzrə general vəzifəsi təsis edilmişdir [1, səh.19].

Müvəqqəti Hökumətin 3 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə hərbi mükəlləfiyyətə çağırış yaşı tam 19 yaş müəyyən edilmişdi [1, səh.19].

Əlahiddə Azərbaycan Korpusunun hərbi rütbələr, ordenlə təltif olunma və s. haqda təqdimatları Nazirlər Şurasının Sədri tərəfindən təsdiq edilməli idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müvəqqəti Hökumətinin 19 iyul 1918-ci il tarixli Qərarı ilə ölkədəki qarışıqlıq və yaranmış fəvqəladə vəziyyət hallarını nəzərə alaraq, bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan olunmuş və Daxili İşlər Nazirinə Qafqaz İslam Ordusunun Baş Komandanı ilə razılaşdırmaqla müvafiq qərar qəbul etməsi tapşırılmışdır [1, səh.16].

15 sentyabr 1918-ci ildə «Azərbaycan» qəzetində («Azərbaycan» qəzetinin ilk sayında-İ.A.) hərbi xidmətə çağırışın müvəffəqiyyətlə aparılması haqda məlumat dərc edilmişdi. Məlumatda göstərilirdi ki, əyalətlərdə ordu sıralarına

çağırış müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bakıya yaxın kəndlərin bütün döyüş qabiliyyətli kişiləri cəbhəyə getmişdilər. Nuxa (indiki Şəki şəhəri-İ.A.), Ərəş uyezdlərindən orduya çağırılanlar isə artıq Bakı ətrafı döyüşlərdə iştirak edirlər [1, səh.23].

«Azərbaycan» qəzetinin 16 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında isə hərbi xidmətə çağırışın təşkili və gedişi barədə baş məqalə də dərc edilmişdi [1, səh.24-25].

Nazirlər Şurasının 29 oktyabr 1918-ci il tarixli Qərarı ilə Bakıda üç hərbi məktəbin açılması üçün 50 000 rubl vəsait ayrılmışdı [1, səh.26].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 1 noyabr 1918-ci il tarixli Qərarı ilə Respublika Hökuməti yanında Hərbi Nazirlik təşkil olunmuş, Nazir portfeli Nazirlər Şurasının sədrinə S.S.Mehmandarov* isə ona yoldaş (müavin-İ.A) təyin edilmişdir. 7 noyabr 1918-ci ildə isə S.S.Mehmandarov özünün Hərbi Nazirin müavini təyin edilməsinin

* Mehmandarov Səməd bəy Sadiq bəy oğlu 1856-cı ildə Lənkəranda anadan olmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Naziri, görkəmli hərbi xadim, tam artilleriya generalı (general-leytenantdan sonra gələn hərbi rütbə) rütbəsinə malik olmuşdur. Oslən Şuşadan olan atası dövlət xidməti ilə əlaqədar olaraq Lənkəranda yaşamışdır. S.S.Mehmandarov ilk təhsilini Bakıda almış, 1873-cü ildə Peterburqdakı 2-ci Konstantin hərbi məktəbinə daxil olaraq, həmin məktəbi bitirərək prapozitsiya rütbəsi ilə Çar Rusiyası Ordusunda hərbi xidmət keçmişdir.

S.S.Mehmandarov 1904-1905-ci illərdə Rus-Yapon müharibəsində iştirak etmiş, cəbhədə göstərdiyi şücaətlərə görə «Müqəddəs Giorgi» ordeni ilə təltif edilir.

Rus generallarının fərsizliyi və savadsızlığı üzündən Port-Artur təslim edildəndə Yapon komandanlığının tələbi ilə gələcəkdə bir daha bu dövlətə qarşı vuruşmayacağına iltizam verən zabitlər evə buraxılırlar, qalanları isə əsir götürülürdü. S.S.Mehmandarov bir sıra xidmət yoldaşları ilə bərabər əsir düşməyi həqarətli azadlıqdan üstün sayaraq, yalnız 1905-ci ilin avqust ayında Portsmutda (ABŞ) bağlanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə əsirlikdən qurtarmışdır.

S.S.Mehmandarov I Dünya müharibəsində iştirakçı olmuş, əvvəlcə birinci piyada diviziyasına, sonra isə II Qafqaz ordusuna komandanlıq etmişdir.

elan edilməsi haqda 1 №-li əmr vermişdir [1, səh.26-27].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli hərbi kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət yetirilirdi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi oraqını olan «Azərbaycan» qəzetinin 1-ci sayında Gəncə kiçik praporşiklər məktəbinin buraxılışı haqda məqalə dərc etmişdir. Məqalədə göstərilirdi ki, bu məktəbdə 250 nəfər gənc oxuyur. Kursun sonunda kiçik praporşiklər 6 ay xidmətdən sonra zabit olurlar. Məktəb cəmisı 4 ay fəaliyyət göstərir və bu dövrdə əhəmiyyətli nəliyyətlər qazanmışdı.

Məqalədə daha sonra göstərilirdi ki, kiçik praporşiklər məktəbi Bakı hələ düşmən əlində olan vaxt və demək olar ki, hazırkı Azərbaycan hökuməti təşkil olunan dövürdə Gəncə Qafqaz İslam Ordusunun idarəçiliyində olan dövürdə təşkil olunmuşdur. Məktəbin avadanlıqları və tədrisin təşkili işi məşhur zabit-pedaqoq

Atif bəyə tapşırılmışdır və o, məktəbin faktiki yaradıcısı idi. Hərbi xidmətə çağırışın elan olunmasına baxmayaraq, müsəlman gəncləri böyük həvəslə bu məktəbə daxil olmağa cəhd edirdilər.

Həmçinin, məqalədə göstərilirdi ki, 26 oktyabrda məktəbdə oxuyanların birinci imtahanı (birinci buraxılış imtahanı-İ.A.) baş tutmuşdur. Bununla əlaqədar Bakıdan hökumətin bir çox vəzifəli şəxsləri, qoşun növlərinin nümayəndələri, fəxri qonaqlar, o, cümlədən Qafqaz İslam Ordusunun Baş Komandanı Nuru Paşanın atası Hacı Əhməd Paşa, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı general-leytenant Əliyağa Şxlinski və Nazim bəy, Xalq Maarif Naziri Nəsim bəy Yusifbəyov, Daxili İşlər Nazirinin nümayəndəsi Mehdi bəy Hacınski, səhəri günü isə İranın baş konsulu İsmayıl Xan və başqaları gəlmişlər.

Qonaqları Gəncə qubernatoru İbrahim bəy Vəkilov, şəhər idarəsinin rəisi Ələsgər

Fevral inqilabından (1917) sonra rus ordusunun bolşevikləşməsi və ordu daxilində anarxiyanın artması ilə əlaqədar Mehmandarov istefa verərək, 1918-ci ilin payızında vətənə qayıtmışdır.

1918-ci il noyabrın 1-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Hərbi Nazirliyi bərpa etmək barədə qərar qəbul edərkən Mehmandarov Cümhuriyyət ordusunda xidmətə çağırılaraq, hərbi nazirin müavini təyin edildi, nazirliyin və ordunun formalaşdırılması ona tapşırıldı. Mehmandarovun peşəkərligi, təşkilatçılıq qabiliyyəti, başlıca isə Azərbaycan müstəqilliyinə sədaqəti yeni şəraitdə də tezliklə öz təsdiqini tapdı və 1918-ci il dekabrın 25-də o, hərbi nazir təyin edildi.

S.S.Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Ordusunun memarı idi. Ordu quruculuğunun milli zəmində qurulması və aparılması Mehmandarovun hərbi nazir kimi izlədiyi əsas xətt idi.

Aprel işğalı (1920) ilə əlaqədar S.S.Mehmandarov vəzifəsindən istefa verir. O, 1920-ci ilin iyunun 4-də Ə.İ.Şıxlinski ilə birlikdə Gəncə üsyanının təşkilində günahkar bilinərək həbs edilir. Yalnız N.Nərimanovun işə qarışmasından sonra o bolşevik terrorundan xilas olur və o, Ə.İ.Şıxlinski ilə birlikdə Moskvada yaşamaq məcburiyyətində qalır. S.S.Mehmandarov 1921-c ilin yayında Bakıya qayıdır, xalq hərbiyyə və Bəhriyyə Komisarlığında işə düzəlir, 1924-1928-ci illərdə Birləşmiş komandirlər məktəbində müəllim işləyir, 1929-cu ildə isə təqaüdə çıxır. O, 12 fevral 1931-ci ildə Bakı şəhərində vəfat edir, Çənberəkənd qəbiristanlığında dəfn edilir [4, səh.178-181].

bəy Xasməmmədov, məktəbin rəisi Atif bəy, şəhərin komendantı Salman Fəhmi və başqaları qarşılamişlar. Qonaqları həmçinin fəxri karaul qarşılamişdır. Qonaqların şərəfinə həmin gün ziyafət də verilmişdi.

Hərbi təlimin keçirilməsi üçün əvvəlcədən səngərlər qazılmış, maniələr qoyulmuş, bir sözlə hərbi təlimin keçirilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Təlim yerində çoxsaylı xalq kütlələri toplaşmışdılar. Hamıda bayram əhval ruhiyyəsi vardı.

Məqalədə daha sonra göstərilirdi ki, Əli paşa sıraya düzölmüş yunkerlərə (kursantlara-İ.A.) yaxınlaşaraq onları salamlamışdır. 200 nəfər gənc onların salam sözünə cavab olaraq, «Salam Əleyküm» cavabı vermişlər. Rəsmi salamlaşmadan sonra, rəhbər heyətin təqdim edilməsi, sıra təlimi, hərbi əməliyyatlarda təcili tədbirlər, müxtəlif məsafələrdən odlu silahdan atəş açılması, qranat atmaq, hərbi gimnastika, səngərdən bomba atmaq, bayraqlarla işarə vermək, raport vermək, manevr etmək və s. kimi, 18 proqram üzrə təlim keçirilmişdir.

Sonra isə məzunlardan buraxılış imtahanı götürölmüşdür. İmtahan səhər saat 8-dən günorta 2-yə qədər davam etmişdir. Lakin heç kəs yorulmaq bilmirdi. Gənc kursandların müvəffəqiyyətləri ora toplaşan əhəlinin böyük sevincə səbəb olmuşdur.

Həmçinin məqalədə daha sonra göstərilirdi ki, bundan sonra menvrlər başlanmış, əl bombalarını tullamaq xüsusi effekt vermişdi. Yaranmış şərait Bakı ətrafında

döyüşlərin axırını gününü xatırladırdı.

Tədbirin sonunda Nazim bəy nitq söyləmişdir. Həmçinin, tədbirdə Xalq Maarif Naziri Nəsim bəy Yusifbəyov və başqaları çıxış etmişdirlər. Tədbirdə eyni zamanda Daxili İşlər Nazirliyinin nümayəndəsi Mehdi bəy Hacinski bəyan etmişdir ki, bu günlərdə 1200 nəfərlik daha belə bir məktəb açılacaqdır.

Məqalədə daha sonra göstərilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 600 nəfərlik yunkerlər və 600 nəfərlik kiçik zabitlər məktəbi təşkil olunacaqdır [1, səh.27-33].

«Azərbaycan» qəzetinin bu hadisəyə belə genişhəcmli məqalə həsr etməsi, başqa sözlə, geniş əhəli kütləsinin ordu quruculuğuna böyük önəm verməsindən irəli gəlirdi.

Hərbi Nazirin müavini S.S.Mehmandarov Baş Qərargahın və Hərbi Nazirin dəftərxanasının formalaşdırmaq haqda 15 noyabr 1918-ci il tarixdə 2 №-li əmr imzalamışdır. Əmrin birinci paragrafı ilə Azərbaycan Ordusunun Qərargah rəisi Səlimov Baş Qərargahın və Hərbi Nazirliyin dəftərxana rəisi, həmçinin, daha bir neçə nəfər müxtəlif hərbi vəzifələrə təyin edilmişlər [1, səh.34].

S.S.Mehmandarov Azərbaycan Ordusunun hissələrinə baxışı nəticəsi haqda 5 dekabr 1918-ci ildə 8№-li əmr imzalamışdır. Əmrdə göstərilirdi ki, 27 noyabrdan 3 dekabra kimi Azərbaycanın hərbi hissələrinə baxış keçirilmiş və bir sıra hərbi hissələrdə nizam-intizamın pozulması, hərbiçilərə bir sıra hallarda nəzərdə tutulmuş ərzağın verilməməsi.

keyfiyyətsiz ərzağın verilməsi, bəzi hərbi geyim paltarlarının və yataq ləvazimatı ilə təmin edilməməsi və s. bir sıra ciddi nöqsanlar aşkar edilmişdir. S.S.Mehmandarov aşkar olunmuş nöqsan və çatışmamazlıqların qısa müddətdə aradan qaldırılmasını əlaqədar vəzifəli şəxslərdən tələb etmiş, əks halda müvafiq vəzifəli şəxsləri hərbi dövrün qanunları ilə mühakimə olunmalarını müvafiq vəzifəli şəxslərdən tələb etmişdir [1, səh.35-39].

Bu xarakterli əməllərin verilməsi bir daha Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin hərbi quruculuğu işinə böyük önəm verməsinə dəlalət edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi ordudan yayınma hallarının qarşısını alması tədbirləri haqda 10 dekabr 1918-ci il tarixdə 10 №-li əmri və əmrdə göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Milli Ordu quruculuğu işində mühüm rol oynamışdır [1, səh.39-40].

Hərbi Nazirin müavini S.S.Mehmandarov 25 noyabr 1918-ci il tarixdə 799

№-li raportla Ə.İ.Şıxlinskiyə Hərbi Nazirin ikinci müavini təyin edilməsi haqda Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə müraciət edir. S.S.Mehmandarov raportunu onunla əsaslandırır ki, hərbiçiləri arasında müsəlman hərbiçilərə böyük ehtiyac olmasını və işin vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün tez-tez yerlərdə hərbi hissələrdə, idarə və ambarlara baş çəkmək lazım olduğundan Elizavetpolda bir müavinin olması vacibdir. Zəruri olduğundan Ə.İ.Şıxlinskiyə Hərbi Nazirin ikinci müavini təyin etməyə xahiş edir [1, səh.35]. Lakin Ə.İ.Şıxlinski ağır xəstəlik keçirdiyindən və onun tabelliyyətində olan korpusun ləğv edilməsi ilə əlaqədar sağlamlıq vəziyyətinin bərpa edilməsi və onun hərbi xidmətə yararlı olub-olmaması aydınlaşdırılana kimi onun vəzifədən azad olunmasını 13 dekabr 1918-ci il tarixli raportla xahiş etmişdir [1, səh.44]. Artıq həmin vaxt Ə.İ.Şıxlinskiyə 53 yaşı vardı [4, səh.377-379].**

25 dekabr 1918-ci ildə S.S.Mehmandarov Milli Ordunun formalaşdırılması

** Şıxlinski Əlağa İsmayıl ağa oğlu 1865-ci ildə Qazax uyezdidin Qazaxlı kəndində anadan olmuş, Peterburqda artilleriya məktəbini qutarmış, Çar Rusiyası ordusunda xidmət etmiş, bir müddət o, Çarskoye Selo topçular məktəbində dərs demək üçün dəvət olunmuş, 1914-cü ildə hərbi məktəbin rəisi vəzifəsini icra etmişdir. Ə.İ.Şıxlinskiyə Çar Rusiyası ordusundakı xidməti «Müqəddəs Stanislav» ordeninin hər üç dərəcəsi ilə, «Müqəddəs Anna» ordeninin hər dörd dərəcəsi ilə, «Müqəddəs Vladimir» ordeninin 2, 3 və 4-cü dərəcələri ilə, «Müqəddəs Georgi» ordeninin 4-cü dərəcəsi ilə, həmçinin, bir sıra ölkələrin orden və medalları ilə, qiymətli hədiyyələri ilə təltif olunmuşdur. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordusunun formalaşdırılmasına, milli hərbi məktəbin yaradılmasına ciddi səy göstərirdi. 1918-ci ilin iyunun 26-da müsəlman korpusu bazasında yaradılmış Əlahiddə Azərbaycan Korpusunda komandiri Ə.İ.Şıxlinski idi, o həmçinin Bakının azad olunmasında, (1918) bilavasitə iştirak etmişdir.

1918-ci ilin dekabrın 29-da Ə.İ.Şıxlinski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hərbi Nazirinin müavini təyin edilir. Azərbaycan ordusunun şəxsi heyətinin geyim formasının hazırlanması komissiyasının işinə rəhbərlik edir.

üçün Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət edir.

Müraciətdə deyilirdi ki, bu ilin yazında Azərbaycan Müstəqil Dövlət kimi ayrılıbmışdır; bu müddətdə ölkəmizdə hakimiyyətdə olan bütün insanların qüvvəsi ölkədə anarxiyaya yol verməməsi, qanunsuzluqların aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə digər hökumət tədbirləri kimi özümüzün silahlı qüvvələrini, başqa sözlə Azərbaycan Ordusunun yaradılması qərara alınmışdır. Ən ağır vaxtlarda bizim ölkəmizə Türk ordusu gəlmiş, onun komandiri bizim ordumuzun sonrakı formalaşdırılması həmçinin onun saxlanması və artıq yaradılmış hissələrin təlimini öz üzərlərinə götürmüşlər.

Daha sonra müraciətdə deyilirdi: «İndi isə aydın olur ki, Türk hakimiyyəti, təəsüflər olsun, bir çox yalınışlıqlar və səhvlər buraxmışdır. Belə ki, əsgər toplanarkən yalnız kasıb uşaqları hərbiyə götürülmüş, xalqın zadəgan və tacir uşaqları hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilmişlər. Həmin varlı ailələrdən çıxmış Türk rəisləri tərəfindən götürülmüş şəxslərsə pis geyindirilir, daha yaxşı desək heç geyindiril-

məmiş, onları pis yedirir, bəzən isə Türklərlə birlikdə xidmət edən Azərbaycanlı əsgərlər, Türk əsgər yoldaşlarına nisbətən, pis kefiyyətli və az ərzaq almışlar» [1, səh.45].

Həmçinin, müraciətdə daha sonra göstərilirdi ki, əsgər (azərbaycanlı əsgərlər—İ.A.) otaqları kirli olur, insanlar kazarmalarda yatacaq olmadan, birbaşa döşəmədə yatırdılar. Nəhayət əsgərləri amansızcasına döyürdülər. Bütün bunlar isə azərbaycanlı əsgərlərin hərbi hissələrdən kütləvi qaçışına səbəb olurdu.

S.S.Mehmandarov daha sonra müraciətdə demişdir: «Hazırda bizim ordumuzun yaradılması işini öz üzərimə götürmüşəm. İndi ölkəmizin bütün vətəndaşları istər varlı, istərsə də kasıb vətəndaşlar olsun, hərbi xidmətə eyni qaydada gələcəklər və əgər hansı varlı hərbi xidmətdən azad ediləcəksə, təxsirkar şəxslər ağır cəzalanacaqlar.

Hərbiyə əsgər bundan sonra yaxşı geyindirilməli, tərəfindən diqqət yetiriləcəkdir ki, onlar keyfiyyətli yemək alsınlar, bu haqda isə tərəfindən ciddi tapşırıq verilmişdir. Otaqları qaydaya

1919-cu ildə yanvarın 10-da Şıxlinski hərbi nazirliyin Müvəqqəti Hərbi Şurasının üzvü təyin edilir və Hərbi Şuranın əsasnaməsini hazırlamaq ona tapşırılır. O, 1919-cu ilin yanvarında təsdiq edilmiş kiçik və böyük hərbi şuraların da üzvü olur, böyük hərbi şura Şıxlinskiyə sədrliyi ilə toplaşır.

Ə.İ.Şıxlinski Türkiyənin Aydın vilayətində ermənilər tərəfindən törədilmiş qətliama məruz qalmış minlərlə türk vətəndaşlarına yardım göstərmək məqsədilə yaradılmış İanə komitəsinə sədrlik etmiş və bununla bağlı olaraq, 1920-ci il martın 16-da Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət etmişdir.

Azərbaycan Bolşevik Rusiyası tərəfindən zorla sovetləşdirildəndən sonra Ə.İ.Şıxlinski Qırmızı Ordu sıralarında xidmətini davam etdirmiş, 1920-ci ilin iyun ayında bolşevik həbsinə məruz qalsa da, N.Nərimanovun müdafiəsi ilə həbsdən azad edilmişdir. O, artireliya nəzəriyyəsində bir sıra yeniliklər etmiş və hərbi artereliya nəzəriyyəsinə dair bir sıra məqalələrin müəllifi olmuşdur.

Ə.İ.Şıxlinski 18 avqust 1943-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

salmaq və lazımı qaydada qızdırmaq, bütün əsgərlər yatacaqla təmin edilməlidir.

Bundan əlavə, 1 dekabrdan hər sıravı əsgər ayda 50 rubl, yefreytor 60 rubl, kiçik unter-zabit 70 rubl, böyük unter zabit 90 rubl, baş unter zabit isə 120 rubl alacaqlar. Bu məvacib isə pulsuz ərzaqla birlikdə onlara böyük yardım olunacaqdır».

Həmçinin, S.S.Mehmandarov müraciətində daha sonra demişdir: «Mən əsgərə qarşı edilən hər hansı qanunsuz hərəkətin ciddi cəzalandırılması üçün bütün tədbirləri görmüşəm, xüsusi ilə əsgərə qarşı edilən hər hansı bir zorakılıq ciddi cəzalandırılacaqdır. Azərbaycan Ordusunda əsgərə qarşı bədən cəzaları tətbiq olunmayacaqdır.

Yuxarıda sadalanan bütün tədbirlər görülməklə hər şeydən əvvəl sizə, Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət edirəm və sizə elan edirəm ki, sizin ağır günahınızı xidmətdən qaçmağınızı bağışlayır. 1 yanvardan gec olmayaraq könüllü xidmət yerinə qayıtmağınıza çağırır və əlavə edirəm ki, kim bu müddətdə xidmət yerinə qayıtmasa o, hərbi dövrün qanunları ilə ağır cəzalandırılacaqdır» [1, səh.45].

Daha sonra S.S.Mehmandarov əhaliyə müraciətində yazırdı ki, bundan sonra mən Vətənimizim adında ölkənin bütün əhalisinə, vətənimizə məhəbbət naminə müraciət edir, yüksək vətənpərvərlik göstərüb, bizim ordunun formalaşdırılması işində mənə kömək etməyi, ölkədə qanunçuluğu müdafiə etməyi, bütün hərbi

xidmətə çağırışçılardan çağırış yerinə getməyi xahiş edirəm, o şəxslər ki, Vətən qarşısında borclarını yaddan çıxarıb, onların bütün yaxınlarına və dostlarına Vətən qarşısında qəbahətini pisləsinlər, hansı ki, buna görə qanunla cəzalandırılacaqlar.

Sonda S.S.Mehmandarov göstərirdi ki, mənim bu müraciətim bütün ölkədə yayılsın və savadlılar savadsızlara oxunsunlar [1, səh.44-46].

Təsadüfü düyildir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 26 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında Müvəqqəti hökumətin sədri F.X.Xoyski öz bəyənətində Milli Ordunun gücləndirilməsini hökumətin əsas vəzifəsi bir daha elan edir və onun bu bəyənati gurultulu alqışlarla qarşılır. Onun bu bəyənati «Azərbaycan» qəzetinin 29 dekabr 1918-ci il tarixli 69-cu sayında dərc edilir [1, səh.46].

Hərbiçilərlə salamlamağın qaydaya salınması, hərbi nizam-intizamın möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə hərbi nazir Mehmandarov hərbi salamlamağın qaydası haqda 27 dekabr 1918-ci ildə 34№-li əmr imzalayır. Əmrdə göstərilirdi ki, zabitlər sırada əsgərlərlə müsəlman dilində (Azərbaycan dilində - İ.A.) «Salam» sözünü deyir, əsgərlər isə «Oleyküm salam» sözləri ilə cavab verirlər. Əsgərləri təriflədikdə isə «Mərhabə» deyir, əsgərlər isə «Çox sağ ol» sözləri ilə cavab verirlər [1, səh.47].

S.S.Mehmandarov 25 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

Naziri vəzifəsinə təyin edilir, hansı ki, bu 3 yanvar 1919-cu il tarixli 4 №-li əmrilə elan edilir və Azərbaycan korpusunun komandiri, general-leytenant Ə.İ.Şixlinski Nazirlər Şurasının 29 dekabr 1918-ci il tarixdə hərbi nazirin köməkçisi təyin edilməsini elan edilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin 25 fevral 1919-cu il tarixli «Hərbi Nazirliyin ştatları haqqında Qanun»un Milli Ordu quruculuğunda önəmli əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, həmin Qanunla Hərbi Nazirliyin tərkibində 38 qurum yaradılmışdır [5, səh.24-25].

Milli Ordu üzrə verilmiş ayrı-ayrı sənədlərin öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Hökuməti Milli Ordu quruculuğunda hərbi mütəxəssislərdən, peşəkar hərbiçilərdən istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Nazirlər Şurasının 6 may 1919-cu il tarixli qərarı ilə Gəncə qubernatoru general-qubernatoru İ.Vəkilov həmin vəzifədən azad edilib, Baş qərəğahın, Baş topoqrafiya şöbəsinə rəis təyin edilmiş, eyni tarixli başqa bir qərarla onun yerinə Xudatət bəy Rəfiyev Gəncə qubernatoru təyin edilmişdir [5, səh.309].

Hələ bundan əvvəl, Nazirlər Şurasının Müsəlman korpusunun yaradılması ilə kifayətlənməmiş, bu korpusun maddi bazasının möhkəmləndirilməsi yayğına qalmışdır. Belə ki, Nazirlər Şurasının 25 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Müsəlman Korpusu üçün 500 000 rubl məbləğində kredit ayrılmışdır [5, səh.195].

Milli Ordu rəhbərliyi sərxoşluq hallarının ordu quruculuğuna mənfi təsir

göstərdiyinə böyük əhəmiyyət göstərərək, orduda sərxoşluq halları mübarizədə xüsusi önəm vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, S.S.Mehmandarov 9 fevral 1919-cu il tarixli 67№-li əmrində bir sıra rus zabitlərinin xidməti vəzifələrinin icrasına laqeyd yanaşmalarını, spirtli içkilərdən sui-istifadəyə yol verdiklərini qeyd edir və hərbi hissələrin komandirlərinə belə zabitlərin xidmətdən azad edilmələri üçün təcili təqdimat verilməsini tələb edirdi [1, səh.60-61].

Milli Orduda başqa millətlərdən olan, konkret halda, xristian hərbiçilərinin dini-etiqatına da həssaslıqla yanaşılırdı. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Ordusunun Baş Qərəğahının rəisi polkovnik Səlimovun 18 yanvar 1919-cu il tarixli 3№-li əmri ilə bütün xristian-hərbiçilər 19 yanvar-xaç suyuna salınma günü (xristianlığın qəbul edilməsi günü - İ.A.) münasibəti ilə məğələlərdən azad edilmişdilər [1, səh.54].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordu rəhbərliyi hərbi-tibb qurumlarının müvafiq ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsi işinə də böyük önəm verirdi. Belə ki, Hərbi Nazir artilleriya generalı (general-polkovnik-İ.A.) S.S.Mehmandarov Azərbaycan Ordusunu kiçik tibb heyəti ilə təmin etmək məqsədi ilə Gəncə Hərbi lazaryeti yanında 4 aylıq feldşerlik kurslarının açılması haqda 22 yanvar 1919-cu il tarixli 36№-li əmri imzalamışdır, hansı ki, bu kurslara 28 nəfər cəlb edilmişdir [1, səh.55].

Milli Ordu rəhbərliyi vaxtaşırı olaraq, hərbi hissələrdəki vəziyyəti öyrənmək

məqsədi ilə yoxlamalar keçirirdi. General-leytenant Ə.İ.Şıxlinski Gəncə praporşiklər məktəbində inspektor yoxlaması keçirir və yoxlama nəticəsi haqqında Hərbi Nazir S.S.Mehmandarova 10 fevral 1919-cu ildə məruzə hazırlayır. Ə.İ.Şıxlinski 8 fevral 1919-cu il tarixdə Gəncə praporşiklər məktəbində olarkən yunkerlərin (kursantların—İ.A.) sağlam və gümrah olması və bir sıra müsbət işləri qeyd etsə də, məktəbin fəaliyyətində bir sıra nöqsanların da olmasını qeyd etmişdir. Ə.İ.Şıxlinski məruzəsində göstərir ki, həmin vaxt rota silah altında öyrəndilər, lakin zabıt və təlimatçılar silahsız idilər, gələcək zabıtləri müəllim və rəhbərləri xidməti intizamda nəzakətli və dürüst olmalıdırlar, yoxsa qaydasızlıq, intizam-sızlıq yarana bilər.

Ə.İ.Şıxlinski daha sonra məruzəsində göstərirdi ki, məktəbin topçular şöbəsi silahdan atəş sinfində məşğələ keçirdilər. Zabıt yox idi: məşğələni kapitan Potapov tərəfindən qoyulmuş əl yazısı ilə feyker (kiçik zabıt İ.A.) aparırdı. Belə məşğələni zərərli hesab edirəm, belə məşğələdə qiymətli vaxt hədəf gedir, buda komandanlığın məlumatına görə kapitan Potapovun diviziyada çox məşğul olması ilə əlaqədardır, kəskin zabıt qıtlığı hiss olunur. Məruzədə Ə.İ.Şıxlinski hesab edir ki, diviziyada və məktəbdə razılaşdırılmış cədvəllə bu vəziyyətdən çıxmaq olar.

Həmçinin, Ə.İ.Şıxlinski məruzəsində göstərir ki, yunkerlər səliqəli geyinmişlər, ayaqqabıları müxtəlif cür olsa da, yararlı idi, çörək və yemək əla idi. Məktəbdə ağ çörək və meyvə satan kiçik tukan

fəaliyyət göstərirdi, lakin ərzaqın qiyməti çox baha idi, ya aşağı qiymət müəyyən edilməli, yaxud kiçik dükən bağlanmalıdır.

Daha sonra Ə.İ.Şıxlinski məruzəsində göstərirdi ki, məktəbdə hamam hazır deyildi.

Nəhayət, Ə.İ.Şıxlinski məruzəsində həmçinin göstərir ki, məktəbə baxış yaxşı təəsürat vardır, aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması üçün yerində göstəriş verilmişdir [1, səh.61-62].

Hərbi Nazir S.S.Mehmandarovun köməkçisi, general-leytenant Ə.İ.Şıxlinskiyə təcili, başda qısa lüləli toplar olmaqla, ağır diviziyanın təşkil etmək haqqında 11 fevral 1919-cu ildə 69 №-li əmr verir [1, səh.63].

Daxili İşlər Naziri Xəlil bəy Xasməmədov bütün qubernatorlara hərbi xidmətə çağırış vaxtı keçmiş Rusiyanın «Hərbi mükəlləfiyyət haqda nizamnaməsi»nin rəhbər tutmağın zəruriliyi barədə 12 yanvar 1919-cu il tarixdə 864 №-li silkulyar (dairəvi, təlimat məktubu — İ.A.) [1, səh.63-65].

Bu ondan irəli gəlirdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti Hökuməti «Əvvəllər qüvvədə olan qanunların müvəqqəti saxlanması haqqında» 23 iyun 1918-ci ildə Qərar qəbul etmişdi. Qərarla göstərilirdi ki, qüvvədə olan idarəçiliyin bütün sahələri və məhkəmələr haqda Qanunlar hökumət tərəfindən ləğv və dəyişdirilməyəcnə kimi qüvvədə saxlanılsın [5, səh.193].

S.S.Mehmandarov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun azərbaycan-

laşdırılması üçün ardıcıl tədbirlər görürdü. Belə ki, Hərbi Nazir S.S.Mehmandarov «Milli kökdən olmayan zabıtlərin Azərbaycan dilində komanda vermək üçün bir aylıq müddətin müəyyən edilməsi üçün» 16 fevral 1919-cu il tarixli əmr vermişdir. Əmrin 2-ci bəndinə görə başqa millətlərdən olan zabıtlər tatar dilində (türk dilində-İ.A.) komanda verməyi öyrənmək üçün bir ay vaxt vermişdir. Bu müddətdə türkcə komanda verməyi öyrənməyən zabıtlərin xidmətdən azad edilməsi tələb edilmişdir [1, səh.66].

Hərbi Nazir S.S.Mehmandarov yaxşı bilirdi ki, hərə-mərəliyin qarşısını almaq üçün orduda xidmət edən müxtəlif millətlərin milli şuralarının yaranması yolverilməzdir. Ona görə də S.S.Mehmandarov «Polklarda zabıtlərin şərəf məhkəmələrinin yaradılması və orduda milli şuraların fəaliyyət göstərmələrinin qadağan edilməsi haqda» 17 fevral 1919-cu il tarixdə 83 №-li əmr vermişdir [1, səh.67].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti 25 fevral 1919-cu il tarixli iclasında Hərbi Nazirliyin ştatlarının və vəzifə maaşlarının təsdiq edilməsi haqda məsələ müzakirə etməklə, müvafiq qərar qəbul etmişdir. Parlamentin iclasından əvvəl bu məsələ Qarabəyovun sədrliyi ilə Parlamentin Hərbi komissiyasına baxılmış və müzakirə üçün Parlamentin 25 fevral 1919-cu il tarixli iclasında çıxarılmışdır. Parlamentin həmin qərarı ilə Hərbi Nazir-

liyin 38 funksional və sahəvi qurumları təsdiq edilmişdir. Parlamentin həmin qərarı ilə Hərbi Nazir üçün 9000 rubl, Nazir köməkçisi və korpus komandirinə 8 300 rubl, qərərgah rəisinə, əgər o general-leytenantdırsa, 5000 rubl, general-mayordusa 4300 rubl, diviziya komandirinə 4000 rubl, onun köməkçisinə-biriqada rəisinə 3500 rubl, polk komandirinə 2400 rubl, rota komandirinə 1800 rubl və s. təsdiq edilmişdir.

Həmin qərarla hərbi-tibb heyəti üzvlərinin də vəzifə maaşları artırılmışdır. Belə ki, korpus həkimi üçün ayda 4200 rubl, onun köməkçisi üçün 3200 rubl, diviziya həkimi üçün ayda 300 rubl müəyyən edilmişdir.

Qeyd edilən qərarla mülki orduda xidmət edən mülki məmurların da aylıq vəzifə maaşları artırılmışdır. Belə ki, VII-ci dərəcəli mülki məmur üçün ayda 1 600 rubl, korpus imamı üçün ayda 2000 rubl, diviziya imamı üçün ayda 1600 rubl vəzifə maaşı müəyyən edilmişdir [1, səh.72-81].

Hərbi Nazir S.S.Mehmandarovun 26 mart 1919-cu il tarixli 147 №-li əmri ilə keçmiş I-ci Müsəlman korpusunun komandiri general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç* (o, Azərbaycanda Sulkeviç Məmməd bəy Sulkeviç kimi tanınırdı, əsil adı isə Süleyman bəy idi-İ.A.) 19 mart 1919-cu il tarixdən Baş Qərərgahın rəisi vəzifəsinin icrasına buraxılır.

* Süleyman bəy Sulkeviç 1865-ci ildə Villno quberniyasında anadan olmuş, mənşəcə Polşa-Litva tatarlarındandır. O, Çar ordusunda xidmət etmiş, general-leytenant rütbəsinə yüksəlmişdir. 1919-cu ilin martında Sulkeviç Azərbaycana gəlmiş və o vaxtdan Azərbaycanda Məmməd bəy Sulkeviç kimi

Əmrin 2-ci bəndi ilə:

- a) general-kvartmeyster şöbəsi;
- b) hərbi-topoqrafiya şöbəsi;
- v) rəbitə xidmətləri;

Baş Qərərgahdan alınıb, Baş Qərərgahın Baş İdarəsinə verilir.

Həmin əmrin 5-ci bəndi ilə Baş Qərərgahın rəisi vəzifəsinə görə Hərbi Şuranın üzvlüyünə daxil edilir, miçman İslam bəy Maqşudov isə 19 mart 1919-cu ildən Baş Qərərgah rəisinin adyutantı təyin edilir [1, səh.86-87].

Hərbi Nazir S.S.Mehmandarov Milli Orduda nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi üçün xidmətdə fərqlənən hərbi qulluqçuların fərhləndirilməsi işinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq, Naxçıvan və Şərur uyezdlərinin azad olunmasında fərqlənmiş əsgər və milisionerlərin fərhləndirilməsi haqda 29 mart 1919-cu il tarixdə 155 №-li əmr vermişdir. Həmin əmrin 2-ci bəndində göstərilirdi ki, xidmətdə fərqlənən və xidmət illərinə görə rütbələrin artırılması məsələsinə, bir qayda olaraq, adətən ildə 3 dəfə - Novruz bayramı, Ramazan bayramı və Qurban bayramında baxılır, lakin hərbi və xüsusi fərqlənənlərin xidmətlərinə isə bütün il ərzində baxılır [1, səh.88].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi Milli Orduda hərbi qulluqçuların vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə ölkənin tarixinin öyrənilməsi işinə də xüsusi önəm

vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, S.S.Mehmandarov bu haqda Nazirlər Şurasına 2 aprel 1919-cu il tarixdə 1559 №-li məruzə də hazırlayıb göndərmişdir. O, məruzəsində göstərirdi ki, xalq arasında sağlam milli hisslər oyanması bolşevizmlə mübarizə tədbiridir, bu məsələ yeni yaranan Azərbaycan Milli Ordusu üçün xüsusi ilə zəruridir, yüzillik rus hökumranlığından azad olmuş Türk xalqına (Azərbaycan xalqına-İ.A.) xatırlatmaq zəruridir ki, biz heç də həmişə hakimiyət altında olmamış, Avropa və Asiyaya öz iradəmizi dikte etmişik.

Ona görə də S.S.Mehmandarov Azərbaycan tarixi ilə bağlı broşuraların kütləvi çap olunub, orduda yayılıb, öyrənilməsini təklif edirdi [1, səh.94-95].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmasının birinci ildönümü münasibəti ilə 28 may 1919-cu il tarixdə Bakı qarnizonunun hərbi paradı barədə «Azərbaycan» qəzeti məlumat dərc edir. Məlumatda hərbi paradın S.S.Mehmandarovun qəbul etməsi göstərilirdi.

Həmin məlumatda göstərilirdi ki, paradı ordu komandanı S.S.Mehmandarov qəbul edərək gənc Azərbaycan ordusunun əsgərlərini salamlayaraq, onları Vətənimizin müstəqilliyi günü münasibəti ilə salamlayıb təbrik etmişdir [1, səh.101-102].

Azərbaycanda vəziyyətin ağırlaşması ilə əlaqədar olaraq, Nazirlər Şurasının 9

tanınmışdır. O, 1919-cu ilin mart ayının 19-da Azərbaycan Milli qoşun hissələrinin formalaşdırılması, onun döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsində fəal iştirak etmişdir. Sulkeviç 1920-ci ilin fevralın 17-də öz xahişi ilə Ordu sıralarından tərxis edilmiş, Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyətinin işğalından sonra (aprel 1920) o, bolşeviklər tərəfindən tutularaq, ölümə məhkum edilmişdir [4, səh.355].

iyun tarixli qərarı ilə 5 üzvdən ibarət – Nazirlər Şurasının sədri, hərbi nazir, yollar naziri, xarici işlər naziri və ədliyyə nazirlərindən ibarət Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradılır. Qərarla göstərilirdi ki, komitənin ən azı 3 nəfər üzvi iştirak etdikdə komitə iclası qanuni və həqiqi hesab edilir, başqa sözlə Dövlət Müdafiə Komitəsinin iclası üçün kvorum 3 nəfər üzv müəyyən edilməmiş və komitə sədri iclasda iştirak edə bilmədikdə öz vəzifəsini başqa Komitə üzvünə həvalə edə bilərdi [1, səh.104-105].

Dövlət Müdafiə Komitəsi isə 11 iyul 1919-cu il tarixli qərarı ilə bütün Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi vəziyyət elan edir. Dövlət Müdafiə Komitəsi qərarının II bəndi ilə:

1. Azərbaycan Respublikası dövlətinə qarşı bütün qiyamlar;
2. Respublikaya qarşı dövləti xəyanət;
3. Azərbaycan Parlamentinin sədri, hökumətin sədri və üzvlərinin həyatı və azadlığına edilən qəsd;
4. Hərbi hissəyə və hərbi karaula edilən qəsd;
5. Hakimiyyətə silahlı müqavimət;
6. Vəzifəli şəxslərin qulluq vəzifələrinin icrası və ya bununla əlaqədar onların öldürülməsi, yaxud onlara ağır dərəcəli bədən xəsarəti yetirilməsi və ya bununla əlaqədar öldürməyə sui-qəsd edilməsi;
7. Dəmir yolları, körpülərin və digər bu tipli qurğuların, həmçinin dövlət əhəmiyyəti kəsb edən su və qurğuların, teleqraf və telefonların;
8. Yaşayış binaları və qurğularının, dənlə çörək məhsullarının yandırılması;

9. Hərbi qulluqkeçməyə qarşı yönəlmiş açıq nitqlərin oxunması və səsləndirilməsi, belə əsərlərin yayılması cinayətlərinə hərbi-məhkəmə Nizamnaməsinə əsasən hərbi dövrün qanunvericiliyinə uyğun baxılması ümumi məhkəmələrdən alınmış hərbi məhkəmələrin səlahiyyətinə verilməsi.

Həmin qərara əsasən siyasi məqsədilə çoxadamlı toplanış və mitinqlərin təşkili, həmçinin, odlu silah və patronların, döyüş sursatının və partlayıcı maddələrin gözdə tutulması, saxlanması və ticarəti qadağan edilmişdir. Sözügedən qərarın qeydində göstərilirdi ki, bu qaydalar Azərbaycan və müttəfiq ordularının hərbi qulluqçularına şamil edilmir.

Qərarla daha sonra göstərilirdi ki, silahların verilməsi və saxlanması haqda əvvəllər dərc edilmiş qərarlar qüvvəsini itirmiş hesab edilir, odlu silahın gizlədilməsi və saxlanmasına yeni icazənin verilməsi səlahiyyəti quberniya ərazisində qubernatorlara həvalə edilir, odlu silahların saxlanması və gözdə tutulmasına icazə ala bilməyənlər, bu qərarın dərc edildiyindən 3 gün müddətində, odlu silahlarını yaxınlıqdakı hərbi hissə və polis orqanlarına təhvil verib, müvafiq qəbz almalı idilər. Qərarla daha sonra göstərilirdi ki, bu müddət bitdikdən sonra qanunsuz odlu silah və döyüş sursatı saxlamaqda şübhəli bilinən şəxslərdə axtarışlar aparılacaq, onlarda aşkar edilən silah və döyüş sursatları müsadirə ediləcək, günahkar şəxslər inzibati qaydada cəzalandırılacaqlar.

Həmin qərarın «Azərbaycan» qəzetində dərci nəzərdə tutulmaqla, qanun

qüvvəsi alırdı. Qərarı Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri (Nazirlər Şurasının sədri - İ.A.) Nəsim bəy Yusifbəyli, Dövlət Müdafiə Komitəsinin üzvləri Xəlil bəy Məlik-Aslanov və Aslan bəy Səfikürdski imzalamışlar [1, səh.105-108].

Hərbi vəziyyət ağırlaşdığına görə 16 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında 12 paragrafdan ibarət hərbi-müdafiə müqaviləsi bağlanır və həmin müqavilə 27 iyun 1919-cu ildə Parlament tərəfindən təsdiqlənir. Müqavilənin 1-ci paragrafında göstərilirdi ki, razılığa gələn dövlətlər onların və ya hər birinin müstəqilliyi və ya ərazi bütövlüyünə qarşı yönələn hər hansı hücumu qarşı birgə bütün silah və hərbi güclərdən istifadə edəcəklər. Həmin maddənin qeydində göstərilirdi ki, bu paragraf Zaqafqaziya respublikaları arasında olan hələ tamamlanmamış sərhəd münaqişələrindən aid deyildir. Müqavilənin 3-cü paragrafında göstərilirdi ki, hazırki razılışma sırf müdafiə xarakteri daşıyır. Müqavilədə göstərilirdi ki, hazırki razılışma 3 il müddətinə bağlanır və tərəflər 3 illik müddət qurtarana kimi bu müddət yenidən müddətə artırmaq və ya yeni müddətə artırmamaq haqda arzusunu bildirmək hüququna malikdirlər.

Müqavilədə daha sonra göstərilirdi ki, razılığa gələn tərəflər hər iki dövlətin suverenliyi və müstəqilliyinin qorunması üçün bütün diplomatik görüşlərdə və beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etməyi öhdələrinə götürürlər. Müqavilənin 1-ci və 2-ci paragraflarında nəzərdə tutulmuş

məsələlər barədə heç bir tərəf seperat sülh bağlaya bilməzlər.

Həmin Müqavilənin 10-cu paragrafda göstərilirdi ki, üçüncü Zaqafqaziya respublikası Ermənistanın hazırki müqavilə rəsmi elan olunduqdan sonra iki həftə müddətində bu müqaviləyə qoşulmaq arzusunu bildirmək hüququ vardır [1, səh.108-110; 1, 113-121].

1919-cu ilin yayında və payızında ordu hissələrinin formalaşdırılması böyük sürətlə davam etdirilir. Bu dövr qoşun hissələrinin yaradılmasında ən məhsuldar dövr sayıla bilər. İngiltərə hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etdikdən sonra Hərbi Nazirliyin rəhbər orqanları 1919-cu il iyunun 28-i, iyulun əvvəllərində yenidən Bakıya köçürüldü [6, səh.437].

S.S.Mehmandarov Hərbi Nazirliyin Bakıya köçürülməsi haqda 9 iyul 1919-cu ildə 320 №-li əmr imzalayıb [1, səh.122].

10 iyul 1919-cu ildə isə Dövlət Müdafiə Komitəsi Bakı şəhəri və onun rayonlarının çağırış yaşlı olmayan əhalisinin könüllü hərbi hazırlıq keçməsi haqda qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarın icrası Yusif Ziya bəy Talıb-zadə həvalə edilərək, ona ayda 5 000 rubl məbləğində maaş təyin edilmişdir [1, səh.122-123].

Hərbi Nazir S.S.Mehmandarov sistemli olaraq hərbi quruculuq işləri ilə məşğul olurdu. Onun 19 iyul 1919-cu il tarixli 328 №-li məxfi əmri ilə artıq formalaşmış beş piyada polk əsasında iki piyada diviziyası yaradılır [1, səh.123].

Həmçinin, Hərbi Nazir S.S.Mehmandarovun 4 sentaybr 1919-cu il tarixli 390 №-li əmri ilə Gəncə stansiyasında hərbi dəmir yolu məktəbi təşkil olunmuşdur [1, səh.134].

1919-cu ilin ortalarında bolşevik Rusiyası Vətəndaş müharibəsi apararkən Dağıstanda ləzgilər bolşevik Rusiyasına qarşı vuruşan Könüllü orduya səfərbərlikdən boyun qaçıraraq, Azərbaycana gəlib Milli Ordu sıralarında vuruşmaq istəyirdilər. Dövlət müdafiə komitəsinin 8 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarında Dağıstandan gələn ləzgi qaçqınlarının Azərbaycana gəlməsinə və Milli Ordu sıralarında götürülməsinə icazə verilir [1, səh.136].

Bakıda vəziyyətin ağırlaşmasını nəzərə alaraq Dövlət Müdafiə Komitəsinin 13 sentaybr 1919-cu il tarixli qərarı ilə Bakı möhkəmləndirilmiş rayonun rəisi vəzifəsi təsis edilir, bu vəzifə Bakı hərbi-qubernatoru vəzifəsi ilə birləşdirilir. Qərarda göstərilir ki, Bakı möhkəmləndirilmiş rayonun rəisi Hərbi Nazirin təqdimatı ilə Nazirlər Şurasının sədri tərəfindən təyin edilir [1, səh.137].

Dövlət Müdafiə Komitəsi respublikanın müdafiə işinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə Quba-Şamaxı, Bakı-Şamaxı teleqraf xəttlərinin çəkilməsi haqda 16 sentiyabr 1919-cu ildə qərar qəbul edir [1, səh.138].

Hərbi Nazir S.S.Mehmandarov Hərbi kargüzarlığın yaxşılaşdırılması haqqında 14 dekabr 1919-cu ildə 574 №-li əmr imzalayır [1, səh.158].

Bu arada Parlamentin 22 dekabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə Nəsim bəy Yusifbəyovun sədrliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin V hökumətinin tərkibi təsdiq edilir [7, səh.88].

Şərqdə ilk Parlamentli Respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 aprel 1920-ci ildə bolşevik Rusiyası tərəfindən faktiki işğal edilir.

1920-ci il aprelin 27-dən 28-ə keçən gecə Parlament hakimiyyəti Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə təhvil verdi. Komitənin tərkibi onun qiyabi seçilmiş sədri N.Nərimanov, A.Alimov, D.Bünyadzadə, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, Q.Musabəyov və H.Sultanovdan ibarət idi. Komitə radio vasitəsilə RSFSR hökumətinə «Qızıl ordu hissələrini göndərmək yolu ilə dərhal real kömək göstərmək» haqqında rəsmi xahişlə müraciət etdi [6, səh.567].

Beləliklə, 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan zorla Sovetləşdirilir, başqa sözlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut edir.

Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi Naziri artirleriya generalı (general polkovnik-İ.A.) S.S.Mehmandarov 28 aprel 1920-ci il tarixdə imzaladığı 238 №-li əmrə vəzifəsini Sovet hakimiyyəti tərəfindən təyin edilmiş Hərbi və Dəniz İşləri komissarı Çingiz İldırımına təhvil verir. S.S.Mehmandarov həmin əmrində bildirir ki, bolşeviklər yeni hakimiyyət dövründə də hamımız üçün əziz olan Azərbaycandan ötrü şəərəllə və vicdanla xidmət edəcəklərinə şübhə etmir. Əmr «Allah köməyiniz olsun» sözləri ilə tamamlanır [1, səh.192].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920), Armiya (dokumentlar və materiallar). Bakı, Nəşriyyat «Azərbaycan», 1998, 439 səh.
2. Əliyev H.Ə., «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri günü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı». Bakı şəhəri, 22 may 1998-ci il, №707, «Azərbaycan qəzetində dərc edilmişdir (23 may 1998-ci il, №117) («VneshExpertService» LLC), 1 səh.
3. Əliyev H.Ə. «Müstəqilliyimiz əbədidir», 16-cı cild. Bakı, «Azəməsr», 2005, 552 səh.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı, «Lider nəşriyyatı», 2005, 11 cild, 469 səh.
5. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920), Qanunvericilik aktları. Bakı, Nəşriyyat «Azərbaycan», 1998, 423 səh.
6. Azərbaycan tarixi (1900-1920-ci illər), V cild. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2008, 693 səh.
7. Nəşriyyat N.L. «Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr və sənədlər)». Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1990, 95 səh.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ АРМИИ ПРИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ильгам Аббасов.

Автор статью посвятил актуальному вопросу - организации и деятельности Национальной Армии при Азербайджанской Демократической Республике.

И.Аббасов в статье хронологической последовательности анализировал нормативно-правовые акты, связанные с созданием и развитием Национальной Армии при Азербайджанской Демократической Республике.

Автор в статье также комментировал мероприятия Азербайджанской Демократической Республики и ее Совета Министров для организации и дальнейшего укрепления Национальной Армии.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Национальная Армия, организация и деятельность, военная мобилизация.*

THE ORGANIZATION AND ACTIVITY OF NATIONAL ARMY AT THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Ilgam Abbasov.

The Author devoted article to actual issue - organization and activity of National Army at the Azerbaijan Democratic Republic.

I. Abbasov in the Article analyzed normative legal acts connected creation and development of National Army at the Azerbaijan Democratic Republic in a chronology sequence.

The Author in the Article also made comments on actions of the Azerbaijan Democratic Republic and its Council of ministers for the organization and strengthening of National Army.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, National Army, organization and activity, military mobilization.*

